

Lidia Fołtarz

Wydział Pedagogiczno-Artystyczny UAM w Kaliszu

Jakub Nowakowski

Zakład Karny w Ostrowie Wlkp.

WPLYW UBÓSTWA MATERIALNEGO RODZINY NA ZJAWISKO NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO

Słowa kluczowe: bezrobocie, ubóstwo materialne, rodzina, nieprzystosowanie społeczne, patologie społeczne

Streszczenie: Obok pozytywnych zmian charakteryzujących efekty polskiej transformacji, są także niepokojące: 1) rosnące i utrwalające się bezrobocie, 2) poszerzający się obraz nędzy społecznej wynikający z biedy czyli braków ekonomicznych i kulturowych, braków emocjonalnych (w dużym stopniu wygenerowanych w sytuacji braków finansowych). Aktualna sytuacja materialna polskich rodzin jest podstawą do pokazania problemu ubożenia polskich rodzin i rodzenia się, bądź nasilania zjawisk związanych z niedostosowaniem społecznym. Opracowanie ukazuje szereg różnorodnych problemów polskich rodzin, w których niedostatki materialne w znaczący sposób zaburzają możliwości ich eliminowania, natomiast zdecydowanie przyczyniają się do pojawienia się zjawisk deformujących środowisko wychowawcze.

THE INFLUENCE OF FAMILY MATERIAL POVERTY ON THE SOCIAL NON-ADJUSTMENT PHENOMENON

Key words: unemployment, social poverty, family, social non-adjustment, social pathologies

Summary: Next to the favourable changes which characterize the effects of a Polish transformation, there are some worrying ones: 1) increasing and strengthening unemployment, 2) a spreading picture of community misery resulting from poverty, from economic and cultural shortcomings, emotional shortcomings (mainly, because of financial trouble). At present, a material situation of Polish families is a basis to show a problem of becoming impoverished by Polish families and by appearing or strengthening phenomenons connected with social non – adjustment. The study shows a chain of various problems in Polish families, whose material shortage disturbs their elimination in a significant way but they definitely cause the appearing of a deforming educational environment phenomenon.

Rodzina jako temat badawczy wywołuje szereg emocji. Wynika to z faktu podkreślania i eksponowania jej cech. Ta stosunkowo trwała, mała grupa społeczna, podstawowa i naturalna, z wyraźnie zarysowanym poczuciem odrębności i systemem interakcji międzyosobowych o formalnym i nieformalnym charakterze, zapewnia ciągłość biologiczną społeczeństwa i przekazuje dziedzictwo kulturowe w zamierzonych i spontanicznych oddziaływaniach wychowawczych. Jest środowiskiem socjalizującym, w którym człowiek biologiczny staje się świadomą istotą społeczną. Rodzina jest także instytucją wychowawczą. S. Kawula stwierdza, że „jeżeli przez instytucje rozumiemy urządzenie czegoś, co służy jakiemuś celowi i osiąga go w sposób dla siebie charakterystyczny, to również rodzina może być uznana jako instytucja wychowawcza,²¹⁸”. Rodzina jest nie tylko instytucją wychowania naturalnego, ale także intencjonalnego. Przede wszystkim jednak jest to pierwsza i podstawowa instytucja opieki, wychowania i kształcenia dziecka.

Z instytucjonalnym charakterem rodziny wiąże się funkcje, jakie spełnia ona w stosunku do społeczeństwa i do swoich członków.

Trzy najbardziej znane i wyczerpujące klasyfikacje funkcji rodziny przedstawiają: Z. Tyszka (biopsychiczne, ekonomiczne, społeczno-wyznaczające, socjopsychologiczne), F. Adamski (instytucjonalne, osobowe, pierwszorzędne – prokreacyjna, socjalizacyjna, miłości, drugorzędne – ekonomiczna, opiekuńcza, stratyfikacyjna, rekreacyjna, religijna, integracyjna) i M. Ziemska (prokreacyjna, produkcyjna, socjalizująca, psychohigieniczna)²¹⁹. Jak widać z przedstawionego przeglądu klasyfikacji, niezależnie od liczby wymienionych funkcji w każdej klasyfikacji pojawia się pewien trzon zawierający funkcje: prokreacyjną, socjalizacyjną oraz ekonomiczną.

Prawidłowe funkcjonowanie rodziny związane jest z potrzebą zapewnienia jej odpowiednich warunków materialno-bytowych. Zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny pojawiają się w warunkach zaistnienia problemów związanych z niedostosowaniem społecznym. Nieprawidłowo funkcjonująca rodzina to niedostosowanie generuje i pogłębia.

Termin „niedostosowanie społeczne” używany jest na ogół zamiennie z innymi podobnymi terminami, takimi jak nieprzystosowanie społeczne lub wykolejenie, chociaż ich zakresy pojęciowe nie pokrywają się. Wyżej wymienione terminy odnoszą się do zachowań jednostek i grup funkcjonujących w konkretnych systemach społecznych. Chodzi o takie zachowania, które są nieadekwatnymi, powtarzającymi się reakcjami jednostek na wymogi i nakazy zawarte w przypisanych im rolach. Nieadekwatność reagowania na przepisy i nakazy, które wynikają z istoty ról społecznych, wyraża się w jaskrawym i uporczywym łamaniu podstawowych norm społecznych lub lekceważeniu oczekiwań społecznych przez jednostkę²²⁰. „Młodzież niedostosowana społecznie to zespół wszystkich nieletnich wymagających

²¹⁸ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000, s. 15.

²¹⁹ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, W-wa 1979, ss. 60-69; F. Adamski, op.cit., ss. 49-63; M. Ziemska, *Rodzina i osobowość*, W-wa 1975, ss. 35-41.

²²⁰ L. Pytka, *Nieprzystosowanie społeczne i jego odmiany*, [w:] W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, W-wa 1997, s. 453.

specjalnych metod wychowawczych, medyczno-psychologicznych i medycznych; tych wszystkich, wobec których prawodawca i urzędy publiczne muszą zastosować metody specjalne, z drugiej zaś strony wychowawcy muszą się uciekać do sposobów specjalnych; tych wszystkich, dla których trzeba czegoś innego niż dla zespołu innych²²¹. Proponowane określenia niedostosowania społecznego dostrzegają je jako zaburzenia sfery emocjonalno-wolitywnej (H. Spionek), zaburzenie charakterologiczne wyrażające się wzmożonymi i długotrwałymi trudnościami w dostosowaniu się do normalnych warunków społecznych oraz w realizacji zadań życiowych jednostki (O. Lipkowski), wszelkie formy wadliwego stosunku do innych ludzi wyływające z zaburzeń emocjonalnych (K. Pospiszyl, E. Żabczyńska)²²². Istnieją także definicje uwzględniające głównie aspekt socjalny. Odwołują się one do systemu wartości i obowiązujących w społeczeństwie norm społecznych, moralnych i prawnych. Należą do nich definicje Cz. Czapowa, S. Jedlewskiego i Janiny Doroszewskiej²²³. Dla potrzeb praktyki pedagogicznej i resocjalizacyjno-terapeutycznej najbardziej przydatną wydaje się definicja B. Hołysta. „Niedostosowanie społeczne obejmuje dzieci i młodzież, których zachowanie charakteryzuje się zespołem objawów świadczących o nieprzestrzeganiu podstawowych zasad postępowania oraz norm społecznych obowiązujących młodzież. Objawy tak rozumianego niedostosowania, to takie zachowania, które są związane z niespełnieniem wymagań związanych z obowiązkiem szkolnym i nieprzestrzegania przepisów prawa²²⁴. Poszczególni autorzy kładą nacisk na kryteria psychologiczne i socjologiczne, które wzajemnie się przenikają. Zdaniem H. Kołakowskiej-Przełomiec zanim użyjemy terminu niedostosowanie, należy zaobserwować, czy dane zachowania nasilają się, czy są względnie trwałe i systematycznie się powtarzają i czy zwiększa się ich ilość, bowiem zasadniczym warunkiem określenia danej osoby jako „niedostosowanej” jest twierdząca odpowiedź na każdą z wymienionych kwestii²²⁵.

Niedostosowanie społeczne, coraz częściej pojawiające się we współczesnym świecie może wystąpić na skutek przyczyn występujących w rodzinie, szkole, grupie rówieśniczej i środowisku lokalnym. Warto wiedzieć jak problem przyczyn niedostosowania społecznego widzą badacze problemu. Wyróżniają oni makro i mikrospołeczną genezę tego zjawiska²²⁶.

W teorii makrospołecznej zaznacza się związek nieprzystosowania społecznego z uprzemysłowieniem, urbanizacją, sytuacją ekonomiczną, miejscem zamieszkania. Istnieje ścisła zależność między stopniem rozwoju ekonomicznego a rozwojem

²²¹ M. Grzegorzewska, *Wybór pism*, W-wa 1964, ss. 317-318.

²²² H. Spionek, *Zaburzenia psychoruchowego rozwoju dziecka*, W-wa 1965, s.275.

O. Lipkowski, *Dziecko społecznie niedostosowane i jego resocjalizacja*, W-wa 1971, s. 37.

K. Pospiszyl, E. Żabczyńska, op. cit., s. 15.

²²³ J. Doroszewska, *Pedagogika specjalna*, t. II, Wrocław 1989, s. 617.

²²⁴ B. Hołyst, *Kryminologia*, W-wa 1994, s. 346.

²²⁵ H. Kołakowska-Przełomiec, *Środowisko rodzinne w świetle badań kryminologicznych*, [w:] J. Jasiński (red.), *Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*, W-wa 1975, s. 137.

²²⁶ L. Pytka, T. Zacharuk, *Zaburzenia nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży. Aspekty diagnostyczne i terapeutyczne*, Siedlce 1995, s. 52.

przestępczości nieletnich. W regionach bardziej rozwiniętych ekonomicznie notowano nasilenie przestępczości²²⁷.

Teoria mikrosocjalna wskazuje na środowisko wychowawcze oraz na czynniki biopsychiczne jednostki²²⁸. Wpływ rodziny, szkoły, grupy rówieśniczej czy środowiska lokalnego analizuje wielu badaczy. Do czynników biopsychicznych mających wpływ na nieprzystosowanie społeczne zalicza się czynniki genetyczne, zaburzenia związane z organicznym uszkodzeniem ośrodkowego układu nerwowego, poziom inteligencji, wybrane cechy osobowości oraz czynniki endokrynologiczne. K. Pospiszyl i E. Żabczyńska zwracają uwagę na wpływ czynników biologicznych. Przegląd różnych form biologicznych uwarunkowań niedostosowania społecznego poprzedzają wyodrębnieniem względnie jednorodnych grup tych czynników. Zaliczają do nich: czynniki genetyczne, cechy związane z funkcjonowaniem układu nerwowego, uwarunkowania endokrynologiczne (poziom hormonów), konstytucję fizyczną, warunki klimatyczne a nawet porę roku²²⁹.

W nabywaniu symptomów niedostosowania społecznego można wyróżnić pewne etapy. Na ich istnienie zwraca uwagę L. Pytka wyróżniając trzy etapy wiążące się z kształtowaniem się określonych nastawień (podatności) destrukcyjnych, przyswajaniem wzorów motywacji oraz zachowania się aspołecznego (ułatwiających zaspokojenie potrzeb i rozładowanie napięć) oraz utrwalaniem i autonomizowaniem się nabytych i przyswojonych przez jednostkę sposobów zachowania antyspołecznego²³⁰.

Obserwowalnymi zdarzeniami lub zachowaniami sprzecznymi z uznawanymi przez społeczeństwo wzorami zachowań są tzw. cząstkowe wskaźniki nieprzystosowania społecznego.

Do najczęściej wymienianych należą: notoryczne kłamstwa, ucieczki (z domu, ze szkoły), nadużywanie alkoholu, niekonwencjonalne zachowania seksualne (prostyucja), pasożytnictwo społeczne (niezasłużone korzystanie z cudzej pracy, dóbr materialnych, pieniędzy itp.), nadużywanie środków odurzających i podniecających (narkomania, toksykomania), zachowania agresywne, zamachy samobójcze, zachowania przestępcze²³¹. Do przejawów niedostosowania społecznego zaliczane są często takie kategorie zachowań i ich cechy jak: nieposłuszeństwo wobec rodziców, opiekunów, nauczycieli, lenistwo, lęklivość, zaburzenia koncentracji, cynizm czy brawura. Wydaje się jednak, że jest to kwalifikacja nie w pełni uzasadniona. S. Turlej widzi symptomy nieprzystosowania w szeregu zachowaniach i postawach (m.in. ograniczonej wrażliwości, tendencji do inicjowania napaści fizycznej, złośliwym niszczeniu przedmiotów, uchylaniu się od respektowania norm, niskiej aktywności i niskim poziomie osądu moralnego)²³².

A. Kot do najczęstszych przejawów niedostosowania społecznego zaliczyła: wagary, bójki i agresji, trudności w nauce, palenie tytoniu, spożywanie alkoholu,

²²⁷ D. Galej, op. cit. s.7.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ Ibidem, s. 8.

²³⁰ L. Pytka, op. cit., s. 456.

²³¹ Ibidem, s. 454.

²³² S. Turlej, *Młodzież niedostosowana społecznie*, W-wa 1982, ss. 25-26.

wulgarnie słownictwo²³³. Przykładem typologii niedostosowania, uwzględniającą etiologię symptomów składających się na dany syndrom zachowań jest propozycja J. Konopnickiego wyróżniająca różnorodne syndromy (m.in. wrogość, zahamowania nerwowe, niekonsekwencje w emocjach, aspołeczność)²³⁴.

Niedostosowanie społeczne jest wynikiem zaburzeń procesu socjalizacji jednostki, których źródłem jest bardzo często nieprawidłowo funkcjonująca rodzina. Rodzinne uwarunkowania niedostosowania społecznego są różnorodne. Charakterystyczne jest to, że różne przyczyny pojawiają się na tle materialnych warunków egzystencji rodziny. Zróżnicowane postawy rodzicielskie inaczej realizują się w warunkach niedostatków materialnych rodziny. Rodzina niepełna nie zawsze musi być środowiskiem generującym niedostosowanie, wiele zależy bowiem od splotu przyczyn pozaekonomicznych. Niestety większość współczesnych polskich rodzin niepełnych to rodziny borykające się z problemami materialnymi. Problematyka alkoholizmu zarówno w sferze przyczyn jak i skutków związana jest z kwestią materialną. Przemoc w rodzinie także niejednokrotnie wynika z przyczyn mających związek z niezaspokojeniem potrzeb, na co rodzinie brakuje środków finansowych.

Transformacja ustrojowa spowodowała pojawienie się na wielką skalę zachowań patologicznych, które dotknęły różne sfery życia społecznego. Towarzyszy temu dezorientacja społeczeństwa oraz zmęczenie psychiczne i zniechęcenie do wszelkich zmian w życiu publicznym²³⁵.

Niepokojącymi zjawiskami są także rosnące i utrwalające się bezrobocie oraz poszerzający się obraz nędzy społecznej (ubóstwa) wynikający z biedy, czyli z braków ekonomicznych, braków kulturowych (wynikający także z niedostatków materialnych), braków emocjonalnych (w dużym stopniu wygenerowanych w sytuacji braków finansowych).

W warunkach ubóstwa rodziny zaburzona zostaje realizacja potrzeb materialnych i duchowych, uświadomionych i nieświadomych, obiektywnych i subiektywnych i subiektywnych, a także potrzeb konsumpcyjnych człowieka. Dążenia, aspiracje, pragnienia nie znajdują możliwości realizacji. Cała proponowana przez A. Masłowa hierarchia potrzeb ulega destrukcyjnym wpływom i w konsekwencji określa kształt osobowości człowieka²³⁶. Trudno korzystać z proponowanych przez różne instytucje usług (płatnych), umożliwiających zaspokojenie potrzeb.

Pomimo wzrostu gospodarczego, jaki obserwujemy w Polsce, pogorszyły się warunki życia ludzi. 57% pauperyzacja społeczeństwa pozwala wnioskować, że co druga osoba w kraju nie radzi sobie z rozwiązywaniem problemów ekonomicznych

²³³ A. Kot, *Nieprzystosowanie społeczne i jego odmiany*, [w:] W. Pomykało (red.), op. cit., s. 454. A. Kot badała zjawisko wśród młodzieży z Piławy Górnej. Choć efekty badań zdają się potwierdzać ogólne opinie w tym zakresie, Autorka nie odniosła się do wyników innych badań w tym zakresie.

²³⁴ J. Konopnicki, *Problemy niedostosowania społecznego i formy działalności profilaktyczno-resocjalizacyjnej w świetle badań*, Zielona Góra 1979, ss. 24-27.

²³⁵ M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, W-wa 1969, ss. 40-43.

²³⁶ S. Gład, *Rodzina a jednostka*, Kraków 1998, ss. 45-48.

lub żyje w ubóstwie. Towarzyszy temu duże poczucie niepewności. Niepokojącym staje się fakt, że 5000 ludzi rocznie odbiera sobie życie, głównie z powodów ekonomicznych²³⁷.

Na podstawie danych przedstawionych przez autorów *Diagnozy społecznej 2003*, można określić jak wyglądają warunki życia i możliwości funkcjonowania polskich rodzin. Raport został przygotowany w oparciu o ankiety respondentów reprezentujących losową grupę badanych i dane Głównego Urzędu Statystycznego²³⁸.

Europejskie Biuro Statystyczne (Eurostat) opublikowało w styczniu 2005 r. dane na temat PKB na mieszkańca w poszczególnych regionach Unii Europejskiej, z których wynika, że wśród 10 najmniej rozwiniętych regionów jest aż 6 polskich województw (lubelskie, podkarpackie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, świętokrzyskie i opolskie). Ich PKB w przeliczeniu na osobę stanowił ok. jednej trzeciej średniego PKB 254 regionów Unii Europejskiej²³⁹.

Czynnikiem sprawczym ubóstwa społecznego jest bezrobocie. Bezrobocie prowadzi do narastania takich społecznych kwestii, jak kwestia ubóstwa materialnego, kwestia edukacyjna, kwestia zdrowotna, rozszerzanie się zjawisk patologii społecznej, pogłębianie się niepewności społecznej, wzrostu poczucia zagrożenia bezpieczeństwa społecznego jednostki, rodziny, określonych grup społecznych, całego społeczeństwa. Pozostawanie bez pracy/bezrobocie zakłóca prawidłowy rozwój grupy, wywołuje społeczny niepokój, jest źródłem napięć społecznych a nawet poważnych konfliktów i nie może być w pełni rozwiązane przez grupę nawet przy wykorzystaniu wszystkich dostępnych metod i możliwości. Nosi zatem znamiona społecznej patologii i w sposób znaczący wywołuje szereg konsekwencji mających cechy niedostosowania społecznego u jednostek nią objętych. Może być rozwiązane tylko drogą podjęcia szerokich działań przez państwo.

Różne źródła, charakter i postacie bezrobocia generują bardzo szeroki wachlarz skutków. Są to skutki:

1. Ekonomiczne (obniżenie standardu życia, poczucie krzywdy, frustracja, izolacja społeczna, utrata kwalifikacji zawodowych, pogorszenie stanu zdrowia, wzrost konfliktów społecznych i zachowań patologicznych). Istotne znaczenie ma sytuacja wyjściowa bezrobotnego, dotychczasowy standard życia, posiadane dobra trwałego użytku, oszczędności. W wyniku pogorszenia warunków materialnych następuje degradacja rodziny, poszerzanie się sfery ubóstwa, pauperyzacja i szukanie wsparcia w pomocy społecznej. Dramatyczna jest sytuacja z rodzin wielodzietnych, inwalidów i chorych.
2. Psychospołeczne (konflikty z pracodawcą, izolacja społeczna, napięcie psychiczne, spadek poczucia własnej wartości, lęk o przyszłość, alkoholizm, rozboje, kradzieże, agresja). Następuje pogorszenie warunków życia całych społeczności lokalnych (w wyniku likwidacji zakładów pracy) i całej infrastruktury mieszkaniowej (sport, kultura, wypoczynek pozostawały w zakresie tzw. spraw socjalnych zakładów pracy)²⁴⁰.

²³⁷ M. Ziemska, *Postawy...*, ss. 68-75.

²³⁸ J. Czapiński, T. Panek, *Diagnoza społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*, W-wa 2003. Zob. też www.diagnoza.com.

²³⁹ Internet <http://biznes.interia.pl/news>.

²⁴⁰ A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książkowski, *Polityka społeczna*, Katowice 1998, s. 171.

Negatywne skutki bezrobocia odczuwa całe społeczeństwo ponosząc koszty świadczeń socjalnych. Zróżnicowanie skutków społecznych bezrobocia wynika także z wielu kontekstów środowiskowych, co zauważył i poddał analizie Z. Tyszka proponując makrostrukturalne, mezostrukturalne i mikrostrukturalne uwarunkowania tego zjawiska²⁴¹.

Należy pamiętać o tym, że wiele rodzin jeszcze przed pojawieniem się bezrobocia prezentuje różny stopień odchylenia od prawidłowego funkcjonowania. Negatywne skutki bezrobocia zwiększa niepełność rodziny, jej dezorganizacja, wielodzietność, konfliktowość, choroby, niepełnosprawność, moralna degradacja, uzależnienia, istnienie całego kompleksu zjawisk nazywanych „rodziną problemową”. Skutki bezrobocia zaburzają realizację różnych funkcji rodziny, w tym tak ważnych jak ekonomiczno-konsumpcyjnej, opiekuńczo-wychowawczej i emocjonalno-ekspresyjnej.

Bezrobocie kobiet szczególnie dramatycznie wpływa na sytuację rodzin niepełnych, gdyż to kobiety są w większości żywicielkami tych rodzin. W końcu kwietnia 2005 r. w polskich biurach pracy zarejestrowanych było 3.050 tys. bezrobotnych²⁴². Według danych GUS z maja 2005 r. prawie 5 milionów Polaków żyje w skrajnym ubóstwie, na swoje utrzymanie mają najwyżej 8 zł. dziennie na osobę, a ponad 7,7 milionów osób mieszka w rodzinach znajdujących się na granicy ubóstwa, gdzie na miesięczne utrzymanie członka rodziny przypada najwyżej 10 zł. dziennie²⁴³.

Skutkiem bezrobocia jest więc ubóstwo dotyczące różnych sfer życia indywidualnego i społecznego jednostki.

W świadomości społecznej ubóstwo funkcjonuje jako „brak dostatecznych środków materialnych do życia, jako bieda, niedostatek... jako stan poniżej pewnego, zmiennego w czasie, progu dochodowego lub proggu realizacji potrzeb w odniesieniu do jednostki, rodziny lub grupy społecznej”²⁴⁴.

Według ustaleń Banku Światowego granicą ubóstwa jest wysokość najniższej emerytury. Przy takim założeniu w 1994 r. w stanie ubóstwa znajdowało się w Polsce 40% gospodarstw domowych, a w l. 1996-1997 ok. 50 % /30/. Rozbieżność w ocenie zjawiska jest spowodowana brakiem precyzyjnej i ogólnie akceptowanej definicji zjawiska, tym bardziej, że jest ono zmienne w czasie i zróżnicowane terytorialnie. Według T. Panka „ubóstwem będziemy nazywali sytuację, w której gospodarstwo domowe nie dysponuje wystarczającymi środkami pieniężnymi pozwalającymi na zaspokojenie swoich potrzeb”²⁴⁵. Zgodnie z takim rozumieniem pojęcia podstawowy dochód miesięczny rodziny, tzw. rozporządzalny, winien być podzielony przez obliczoną dla niego skalę ekwiwalentności, umożliwiającą porównywanie dochodów różnych gospodarstw domowych. Przyjmuje się różne podejścia do ubóstwa wyróżniając ubóstwo absolutne (ujęcie węższe i szersze) i ubóstwo względne. „Ubóstwo absolutne w węższym znaczeniu oznacza stan niezaspokojenia

²⁴¹ Z. Tyszka, *Spoleczno-gospodarcze oraz socjologiczne determinanty bezrobocia w Polsce i jego skutki rodzinne*, „Problemy Rodziny” 1995, nr 1, s. 13.

²⁴² Wiadomości radiowe RMF FM z dnia 25 kwietnia 2005 r.

²⁴³ Internet, op. cit. /informacje z 11 maja 2005 r./.

²⁴⁴ W. Toczyski (red.), *Natura i kwestia ubóstwa*, Gdańsk, W-wa 1991, s. 12.

²⁴⁵ J. Czapiński, T. Panek, op.cit.

minimalnych biologicznych potrzeb organizmu ludzkiego (a więc niemal takich samych w każdym miejscu i czasie)²⁴⁶. Ubóstwo absolutne to także stan niezaspokojenia potrzeb, które uznane zostały w danym społeczeństwie i w danym czasie za minimalne. Uwzględnia się tutaj istniejące społeczne wyobrażenia o pożądanym poziomie życia. Nierówność społeczna jest tutaj naturalną konsekwencją funkcjonowania rynku, który „rozdziela dochody stosownie do wkładu wniesionego w bogactwo społeczne”²⁴⁷.

Ubóstwo jest zjawiskiem zrelatywizowanym. Inna jest sytuacja ubogiego człowieka w USA, inna w Indiach. P. Townsend stwierdza: „jednostki i rodziny w ubóstwie, to te, których zasoby - w danym czasie - w istotny sposób spadają poniżej zasobów będących w dyspozycji przeciętnej jednostki lub rodziny w społeczeństwie, do którego należą”²⁴⁸.

L.C. Thurow zwraca uwagę, że poczucie zbiednienia może pojawić się także wraz ze wzrostem dochodu, wtedy, gdy dochód jednych rośnie wolniej niż innych, albo wolniej niż to było oczekiwane²⁴⁹.

Do „Wielkiego kryzysu” lat trzydziestych XX wieku uważano, że ubóstwo jest wynikiem indywidualnych zachowań poszczególnych ludzi (leniwy, uprawia hazard, pije, nie uczył się, zaciąga pożyczki, zawiera nieprzemysłane małżeństwa, wpadł w złe towarzystwo). Współcześnie ubóstwo nie jest traktowane jako zawinione przez ubogich, lecz jako skutek wad strukturalnych danych społeczności.

Ubóstwo powoduje ujemne skutki społeczne: zmniejsza popyt na towary (hamuje rozwój gospodarczy), utrudnia zdobycie wykształcenia i zachowanie zdrowia, powoduje przestępczość (przeciw mieniu), powoduje uzależnienia i nałogi, stwarza bezdomnych, demoralizuje społeczeństwo i reprodukuje ubogich.

Największy zasięg ubóstwa obserwuje się w grupie gospodarstw i małżeństw wielodzietnych i w rodzinach niepełnych. Procent ubóstwa wzrasta ze spadkiem wielkości miejsca zamieszkania. Najczęściej gospodarstwa ubogie trwale zamieszkują wieś i mniejsze miasta. W ciągu ostatnich lat nastąpiło radykalne przesunięcie akcentów z problematyki ubóstwa na ogólniejsze zjawisko wykluczenia społecznego. Szczyt w Lizbonie w marcu 2000 r. uznał walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym za strategiczny cel polityki Rady Europy.

Zjawisko wykluczenia społecznego jest nowe i kontrowersyjne. Określa się nim wszystkie przypadki nieuczestniczenia w pełni w ważnych aspektach życia społecznego²⁵⁰.

Bieda materialna, ubóstwo społeczne przekłada się więc także na biedę, ubóstwo intelektualne, emocjonalne, jakość kontaktów społecznych, a w konsekwencji na niedostosowanie społeczne.

Niedostosowanie społeczne jest zjawiskiem, które ogarnia coraz więcej młodych ludzi. Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przestępczości wśród Dzieci i Młodzieży opublikowany przez Ministerstwo Spraw

²⁴⁶ J. Boczoń, W. Toczyński, A. Zielińska, *Ubóstwo jako zjawisko społeczne oraz przedmiot pracy socjalnej*, [w:] T. Pilch, I. Nepalczyk (red.), op.cit., s. 320.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Ibidem, s. 321.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ J. Czapiński, T. Panek, op.cit., s. 253.

Wewnętrznych i Administracji w 2003 r. uważa niedostosowanie za „brak umiejętności pełnienia właściwych dla wieku ról społecznych zgodnie z oczekiwaniami i ogólnie przyjętymi normami (...), utratę satysfakcjonujących kontaktów interpersonalnych, nie przyswajaniu przez jednostkę społecznie akceptowanych sposobów realizacji własnych potrzeb”²⁵¹.

W obrazie liczbowym i jakościowym niedostosowania społecznego stwierdza się istotne znaczenie pewnych czynników, bardzo zwiększających szanse wadliwej socjalizacji.

Wśród nich wymienia się: zwiększanie się liczby rodzin niewydolnych wychowawczo, zwiększanie się liczby rodzin rozbitych, z rodzicami samotnie wychowującymi swoje dzieci, pogarszanie się stanu zdrowia dzieci i młodzieży, zaniedbania w zakresie zaburzeń rozwojowych, zwłaszcza w sferze zdrowia psychicznego, percepcji i nieredukowane opóźnienia rozwoju intelektualnego²⁵².

Bardzo wymownym jest uszeregowanie przez autorów Programu zjawisk, które towarzyszą niedostosowaniu. Problemy ubóstwa materialnego i społecznego i ich konsekwencje wyraźnie wybijają się na pierwszy plan, świadcząc iż to właśnie one przyczyniają się najbardziej do pojawiania się przestępczości, niedostosowania i zagrożenia demoralizacją.

Są to: pogarszająca się sytuacja materialna rodzin, wychowujących dwoje i więcej dzieci (40 % tych rodzin swoją sytuację materialną w 2001 r. oceniało jako złą i bardzo złą), wzrost bezrobocia w rodzinach wychowujących dwoje i więcej dzieci, wzrost liczby dzieci wychowujących się w rodzinach rozwiedzionych, wzrost liczby rodzin z problemem alkoholowym wychowujących dwoje i więcej małoletnich dzieci, wzrost liczby skierowań do placówek opiekuńczo-wychowawczych, przemoc fizyczna, emocjonalna i seksualna doświadczana przez dzieci, powszechny brak kontroli sposobu spędzania wolnego czasu przez dzieci i młodzież oraz niedostateczna oferta atrakcyjnych form spędzania wolnego czasu i możliwości rozwijania zainteresowań, poczucie bezkarności prawnej spowodowane wydłużonymi procedurami sądowymi i odroczonym stosowaniem środków wychowawczych i poprawczych, niska skuteczność oddziaływań profilaktyczno-wychowawczych i resocjalizacyjnych, wpływ niekontrolowanych treści masowej informacji promujących agresywne i przestępcze wzorce zachowań, wysoki udział młodzieży w używaniu środków odurzających i spożywaniu alkoholu, niski poziom umiejętności rozwiązywania konfliktów w sposób społecznie akceptowany i wykorzystujący metody negocjacyjne (w rodzinach, szkołach i środowisku młodzieżowym)²⁵³.

Z badań A. Kot wynika, że najczęstsze przyczyny niedostosowania społecznego tkwiące w rodzinie, to sytuacja finansowa, alkoholizm rodziców, wielodzietność, obojętność rodziców na potrzeby dziecka, wadliwe metody wychowawcze, niekonsekwencja, brak kontroli, wykształcenie rodziców, nakłanianie dziecka przez rodziców do czynów przestępczych, np. w celu wzbogacenia²⁵⁴.

²⁵¹ Krajowy Program Zapobiegania Niedostosowaniu Społecznemu i Przestępczości wśród Dzieci i Młodzieży, W-wa 2003, s. 13.

²⁵² Ibidem.

²⁵³ Ibidem.

²⁵⁴ A. Kot, *Nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży ze środowiska małomiasteczkowego*, „Opieka, Wychowanie, Terapia” 2001, nr 3, ss. 6-7.

Następstwem trudnej sytuacji materialnej rodziny jest zaburzenie wszystkich jej funkcji.

Zaburzenie ekonomicznej funkcji rodziny, brak środków dla zaspokojenia podstawowych potrzeb staje się sferą konfliktogenną pomiędzy małżonkami, zagraża naruszeniem spójności i więzi rodzinnej. U wielu rodziców występuje silna frustracja i poczucie winy, u dzieci zaś poczucie niezrozumiałej dla nich krzywdy, a nawet uczucie żalu do rodziców. Wiąże się z tym brak możliwości uczestniczenia w płatnych zajęciach oświatowych, pozaszkolnych uczestnictwa w kulturze, sporcie, rekreacji, co wręcz zagraża nie tylko poprawnemu funkcjonowaniu społecznemu, ale prawidłowemu rozwojowi dziecka w ogóle. Trudno też oczekiwać właściwych działań pedagogicznych od rodziców, skoro np. z badań H. Marzec wynika, że 91% rodziców (z racji kosztów) nie korzysta z żadnej literatury (typu poradniki wychowawcze), 89% nie korzysta z żadnych płatnych usług opiekuńczych²⁵⁵.

Wielodzietność rodzin ubogich powoduje nadmierne zagęszczenie mieszkań, brak własnego „kąta”, konieczność przebywania z innymi, nie zawsze pozytywnie wpływającymi na dziecko członkami rodziny, brak możliwości odreagowywania stresów. Pogarszający się stan zdrowia dziecka (tak fizyczny jak i psychiczny), wywołuje pesymizm, lęk, apatię, powoduje nerwice i depresje, a niekiedy prowadzi prób samobójczych. Młody człowiek naznaczony z racji swojej rodziny „stygiem niższości”, zwłaszcza w czasach gdy media kreują ideał człowieka sukcesu, sięga po ten rzekomy „sukces” przyjmując postawy buntu, niezależności, agresji. Braki materialne powodują także w konsekwencji zaburzenia socjalizacyjne, na skutek niewłaściwego wywiązywania się wielu rodziców z ról rodzinnych, z których młode pokolenie bierze przykład. Stąd coraz bardziej niepokojące zjawiska „dziedziczenia biedy”, czy „dziedziczenia bezrobocia” i coraz większa pauperyzacja społeczeństwa.

Zaburzenia w sferze prokreacji (realizacja funkcji seksualno-prokreacyjnej) przejawiają się odkładaniem decyzji matrymonialnych, decyzji o prokreacji. W rodzinach biednych i często już patologicznych (alkoholizm), wbrew możliwościom materialnym i wychowawczym odnotowuje się znaczną liczbę urodzeń.

Zaburzenia funkcji opiekuńczo – wychowawczej widoczne są poprzez brak stabilności i zabezpieczenia socjalnego, co jest konfliktogenne w relacjach rodzice – dzieci i relacjach małżeńskich. W warunkach postępującego ubóstwa rodziny rodzice przestają być autorytetem dla dzieci, co niewątpliwie powoduje szukanie takich autorytetów w różnorodnych grupach, o nie zawsze pozytywnym charakterze. Podczas ucieczki młodociani uciekinierzy po raz pierwszy stykają się ze światem przestępczym, dokonują czynów karalnych, pija alkohol, zaczynają palić papierosy, po raz pierwszy spotykają się z narkotykiem. Niejednokrotnie podczas ucieczki wielu z nich staje się ofiarami przestępstw ze strony przygodnie poznanych osób, między innymi wykorzystywania seksualnego. Wiele młodych ludzi trafia w „świat subkultur”.

Ogółem w 2002 r. policja odnotowała 5625 nieletnich uciekinierów z domów rodzinnych, w tym 4042 nieletnich w wieku do 15 roku życia²⁵⁶.

Bezrobocie, bieda, ubóstwo, niedostatek powodują rozdźwięk nawet w najzgodniejszych rodzinach. Zaburzona w ten sposób zostaje funkcja emocjonalno –

²⁵⁵ H. Marzec, op.cit., s. 33.

²⁵⁶ Krajowy Program..., s. 10.

ekspresyjna. Brak środków nie ułatwia wzajemnych kontaktów towarzyskich, rodzina izoluje się od otoczenia. Dzieci starsze stosunkowo rzadko uznają swoją rodzinę za biedną, co najczęściej spowodowane jest wstydem i zagrożeniem odrzucenia przez grupę. Są jednak dzieci, które doskonale rozumieją zjawisko. „Często są to dzieci z rodzin wielodzietnych, alkoholików, bezrobotnych nie pobierających zasiłków. Dzieci te śpią w przeludnionym pokoju, o skromnym wyposażeniu, odczuwając głód, doskonale rozumieją, czym jest bieda”²⁵⁷.

Bieda popycha do złodziejstwa, alkoholizmu. Ludzie biedni, odrzuceni przez środowisko w jakim żyją, w konsekwencji izolują się jeszcze bardziej, co niewątpliwie utrudnia realizację funkcji socjalizacyjnej. Umacniają się postawy domocentryczne. Wiedza o świecie jaką powinni przekazywać rodzice przechodzi przez pryzmat własnej, trudnej sytuacji, potęgując niezadowolenie. J.S. Plant wykazał, że w wyniku ubóstwa pojawiają się u dzieci i młodzieży charakterystyczne cechy osobowości. Zalicza do nich postawy obronne, poczucie zagrożenia, poczucie niższości²⁵⁸.

A.J. Gates twierdzi, że dzieci przyzwyczajone do częstego przebywania („stłoczone”) z innymi na skutek ciasnoty mieszkaniowej zatracają indywidualność, nie potrafią przebywać samotnie. Jednocześnie ciągłe kontakty z innymi ludźmi są przyczyną wielu napięć, powodują irytację, przyczyniają się do powstawania agresywnych form zachowania²⁵⁹.

Dzieci z rodzin ubogich są źle odżywione, są brudne i anemiczne, częściej niż inne chorują. Niezadawalający poziom zaspokojenia potrzeb żywieniowych wpływa także na zachowanie się dzieci (trudności w koncentracji, skupieniu).

Bieda i ubóstwo stanowią zagrożenie dla prawidłowego funkcjonowania rodziny i stają się przyczyną wielu zjawisk, które nazywamy niedostosowaniem społecznym. Determinują też jakość życia przyszlých pokoleń.

²⁵⁷ A. Białas, *Bieda i ubóstwo – konsekwencje dla dziecka i rodziny*, „Opieka, Wychowanie, Terapia” 2001, nr 2, s. 7.

²⁵⁸ Ibidem, s.7.

²⁵⁹ Ibidem.